

TOPONÍMIA DEL TERME DE XERT EN LA DOCUMENTACIÓ ANTIGA

Xavier COLOMA FUSTER

Aquest article és una selecció d'un treball de major abast on es fa un inventari general de la toponímia del terme municipal de Xert. Són abundants els documents antics que fan referència a la toponímia de la vila i el present treball arreplega tots els topònims que, trobant-se documentats, han arribat vius als nostres dies.

NOTÍCIA HISTÒRICA DEL TERME DE XERT

La vila de Xert es troba situada en l'actual comarca del Baix Maestrat, en allò que alguns han denominat la sub-comarca de la Batllia de Cervera. Xert té un terme municipal de 77,34 km², d'un total de 508,22 km² que té el Castell de Cervera.

La demarcació de Cervera tingué realitat possiblement durant la dominació musulmana, però són les fonts cristianes del segle XII les primeres que donen notícia certa de la seua existència, donació d'en Ramon Berenguer IV el 1157, a l'orde de l'Hospital.

Cal dir que també la geografia física atorga realitat i delimitació pròpies a aquestes terres, gairebé coincidint amb els 500 metres de la corba de nivell, és l'afrontament jurisdiccional entre el castell de Cervera i la comunitat de Morella i les seues viles, ja delimitat en temps de la conquesta i documentat, si més no, al *Llibre de Privilegis de la vila de Sant Mateu*.

A partir de 1234 Cervera va passar a l'orde de l'Hospital i al seu Mestre Provincial, Frey Huc de Follarquer. Tardaria encara dos anys perquè Cervera fos donada legalment (amb escriptura) a l'orde, ço és, el 23 de desembre de 1235.

Entre els privilegis que donen les diverses cartes-pobles de Cervera als nous pobladors, és el de poder pasturar el bestiar dintre dels termes dels pobles que perteneixen a la jurisdicció del seu castell. Aquest integrat per Cervera com a cap i la setena d'ella depenent: Sant Mateu, Traiguera amb Sant Jordi,

Xert amb la Barcella, Canet, la Jana, Càlig i Rossell, encara que sols podia ser utilitzat durant els anys de sequera, caresties i pestes.

El 10 de juny de 1317, mitjançant una butlla del papa Joan XXII, es creava l'Orde de Montesa amb les propietats que les ordes del Temple i de Sant Joan de l'Hospital tenien al Regne de València. La vila de Xert va passar a formar part d'aquesta, integrant-se en la Taula Mestral, que és la part reservada al Mestre de l'Orde, el qual tenia seu en la veïna vila de Sant Mateu.

El 1587, una butlla del papa Sixt V incorporà la dignitat de Mestre de Montesa a la Corona Espanyola en la persona del rei Felip II, que va nomenar un lloctinent General o Governador afincat a Sant Mateu. D'aquesta etapa es conserva la Possessió del terme que van fer els representants del rei.

El 1784 va passar a dependre d'un Justícia depenent de la Governació de Peníscola.

DOCUMENTS

Els documents als quals fa referència aquests treball abracen des de finals del segle XII fins al segle XVII. Només s'estudien els topònims que han arribat vius als nostre dies .

Són molts els documents que anomenen topònims del terme, però pel seu interès farè especial menció de tres que es repetiran molt sovint en aquest treball:

1. EL LLIBRE DE PRIVILEGIS DE LA VILLA DE SANT MATEU. És una recopilació de documents que abarca des del 1157 fins el 1512¹.
2. EL LIBRO DE POBLACIONES Y PRIVILEGIOS DE LA ORDEN DE MONTESA, també es tracta d'una recopilació de diversos documents que abracen des del 1234 fins el 1429².
3. EL LLIBRE DELS ESTABLIMENTS DE LA VILA DE CHERT. Any MDCLXXXIX (1689). És un dels documents que detalla amb gran precisió molts topònims del terme de Xert. Aquest document, que es considerava perdut, es troba en mans particulars i en un acceptable estat de conservació. Va ser transcrit amb fidelitat en les primeres dècades del nostre segle³.

¹ Cartulari constituït per 117 documents amb alguns afegitons fins arribar als 134. Són documents de variada qualificació diplomàtica i divers origen que el municipi ha considerat convenient recopilar en un moment determinat. Publicat per Elena Sánchez Almela en 1985.

² Estudi del manuscrit 542-C conegut com «Llibre de Poblacions núm.1» La signatura del qual, correcta, completa i actual és la següent: A.H.N. Secció OO.MM. Montesa. Serie manuscritos de la Orden, núm. 542-C. Cartas de Población y privilegios referentes a las villas y lugares de la Orden de Montesa. Publicat per Eugenio Díaz Manteca en 1987.

³ Publicat en la Revista Jurídica de Catalunya (1929) pp 444-543.

RELACIÓ ALFABÈTICA DEL TOPÒNIMS

ARGILES, LES.— Actualment és un ermot ple d'argilagues entre el camí de Canet lo Roig i el de la Jana. Apareix citat en el *Llibre dels Establiments* en el 47 «de la redonda de la creveta» ...a les argiles y de alli a la carrerça de la cerra...

AUBELLÓ, FONT DE L'.— Ha estat una de les fonts d'aprovisionament d'aigua del poble fins a la canalització duta a cap en els anys vint, que dugué l'aigua corrent. També hi havia uns llavaners a la vora dels quals resten les ruïnes. Apareix citada al *Llibre dels Establiments*:

Est. 41. *de no poder pasturar averios dins la sequia del molinar y del abello. ...y totom acuse en la sequia del abello, ut supra...*

Est. 91 *de marranchons y ganado, fent devesa a dits marranchons. ...del cap dels Castevels, i tot aygua vesant anat fins al cap de la curolla cap a la font del Albelló,...*

BARCELLA, LA.— De l'antic poblat de la Barcella a hores d'ara no hi ha res, tan sols l'ermitori de Sant Pere de la Barcella és testimoni d'aquest lloc per altra banda molt anomenat en la documentació antiga, de fet el document que transcriu a continuació és el més antic dels que es conserven referits a l'actual terme de Xert.

CARTA POBLA DE LA BARCELLA donada a Lleida pel rei Alfons en 1192, en ella el rei dóna al Sant Hospital de Jerusalem el lloc anomenat la Barcella situat prop de Cervera.

«... el lloc anomenat la Barcella situat prop de Cervera, en el que viuen els sarraïns,...»

Al final del document s'indica que va ser «...donada esta carta en Lleida en el mes de octubre per mà de Joan Berach, notari del senyor rei, en l'any de 1192...»⁴

D'aquesta carta es pot deduir que la Barcella ja existia abans de la conquesta i que estava habitada per sarraïns. En el document es fa donació del territori de la Barcella a l'orde de l'Hospital de Jerusalem, que el conquerirà i repoblarà molts anys després.

Els documents que venen a continuació són del *Llibre de Privilegis de la vila de Sant Mateu*, es troben ordenats cronològicament:

1324, 22 de setembre, XLIII Carta de hun troç de terra qui fon venut a la villa, lo qual és en lo terme de la Barcella.

«... que in ipso sunt situm et positum in termino de la Barcella, intus devesiam de Turomell in alodio francho et libero...

1342, maig 14, LXIX Carta de la compra d'en Pere Martí, de la Barcela, del troç de terra que vené als jurats de Sent Matheu.

...quoddam troceum terre meum situm in termino de la Barçella...

⁴ D'aquesta carta pobla hi ha una còpia coetània i una altra del segle XVII en l'Arxiu Històric Nacional de Madrid. 1192, Octubre. A.H.N., OO.MM. Montesa, Carpeta 479, pergami 11-R, i còpia del segle XVII a la mateixa secció, Manuscrit 1240-C, fol. 17^r-v^o; publicat per E. Díaz Manteca, 1988, p. 371.

1360, octubre 3, LXXV *Segueix-se la sentència arbitral de la jurisdicció de la vila de Sent Matheu que ha sobre los lochs de la batlia, donada per frare Pere de Thous, adonchs maestre, e devallant del preinsert compromés, la qual dita sentència és de la tener seguent:*

...Après de aço, lo dia e any proxime (fol. CXXIV r.) diits, constituïts e ajustats en la plaça del loch de la Barcella los honrats...

1442, juny 9.—LXXXIV *Compromés feyt entre los de la vila de Senth Matheu e los de les aldeyes sobre la jurisdicció. (fol. CXIV v.)*

...ans encara en los lochs davall scrits, es a saber, de Canet, de Xert, de Rossell, de la Barcella, del Molinar, de la Jana, del Carrasqual e de Calig,...

També apareix citada la Barcella en el document de la Possessió de la vila de Xert i terme de la Barcella⁵.

En aquest document per primera vegada es fa referència al poblament dispers que fins els nostres dies ha perdurat en la Barcella, encara que actualment es trobe totalment deshabitada. Popularment es diu, sense cap document que ho fonamente, que per causa d'un incendi que arrasà la vila decidiren els seus pobladors dispersar les cases.

... dentro el qual termino y límites susodichos, estan las masades del término de la Barcella,...

..., y Moraçores de la dicha Villa de Chert, y Masoneros de dicho termino de la Barcella.

En el *Llibre dels Establiments de la vila de Xert* de 1689 apareix citada de totes aquestes maneres:

Barcella, barranhc de la	Est. 24
Barcella, comunitat de la	Est. 28
Barcella, de Sen Pere de la	Est. 28
Barcella, la	Est. 17
Barcella, riu de la	Est. 1
Barcella, terme de la	Est. 28

BELTRAN, COLL DE.— És el lloc on hi ha els abocadors de fem de Xert; el paratge actualment es troba molt degradat.

Apareix citat en el *Llibre dels Establiments* en el 47 de la *redonda de la Creveta* *...y del coll d'en Rogit, al coll d'en Beltran tota cerra a al...*

BOVALAR, LO.— Actualment és una partida de la rodalia del poble, en dues ocasions apareix citat al *Llibre dels Establiments*:

Est. 7 *Establiment dels bestiaris en lo bovalar, cabriu y llanar.*

«... que qualsevol pastor... que entrarà la sua rebera en lo bovalar, que encorrega en pena de vint sous...»

Est. 14 *Establiment dels bous en lo bovalar.*

«...que per quant en lo bovalar se fan abusos en portar-i los animals bovins...»

⁵ POSSESIÓ DE LA VILA DE XERT I EL TERME DE LA BARCELLA (Dia 1 d'abril de 1593). A.R.V. Secció Clergat (Montesa), Caixa 2330, document núm. 11 traducció feta per Fra Joseph Ramírez el dia vuit de desembre de 1751. Està traduït al castellà. Publicat per Joan Ferreres i Nos, 1986.

CASTEVELLS, ELS.— És una muntanya prop del poble on hi ha restes que podrien ser d'antigues construccions.

Apareix en el Llibre dels Establiments en el 47 «*de la redonda de la Creveta*»
...per entre la heretat de Antoni Sans, y Agusti Grinio als Castevels, y torna a dita Creveta del Regall

i al 91 «*de marranchons y ganado, fent devesa a dits marranchons*».

...del cap dels Castevels, i tot aygua vesant anat fins al cap de la curolla cap a la font del Albelló,...

CERVERA, RAMBLA DE/SEC, RIU.— En l'actualitat aquesta rambla és coneguda com a rambla de Cervera, però encara hi ha persones que també coneixen la denominació més habitual en la documentació on sempre es parla del riu Sec, són molt abundants les citacions d'aquest topònim, una de les més antigues és del rei Jaume I el qual en la seua Crònica quan relata el seu viatge a Peníscola vers 1233 diu:

... e passam pel pla de Sant Mateu que era llavors erm, e eixim al riu Sec que va sobre Cervera...

La citació llatina d'aquest topònim és de 1316, febrer, 8 on apareix al *Llibre de Privilegis de Sant Mateu*.

IX Carta de la devesa de Turomell.

«... pretenditur recta via usque ad rivum Siccum prope Sanctum Matheum et vadit sive dividit dictus rivus Siccus a amunt et reddit ad ipsum terminum de Morella...»

Una còpia del document apareix al *Llibre de Privilegis de l'orde de Montesa* amb la mateixa data. També al *Llibre dels Establiments* amb el núm 1 «*de la devesa de Turmell*»

«...e tot cami de Rosell fins al riu sec prop de S. Mateu que per avuy se diu la Rambla y tot riu sec amunt fins al terme de Morella...»

CINC TERMES, MOLLO DELS = CABREROLA, LA.— Com a tal topònim «*la Cabrelora*» és desconegut en el terme de Xert però segons la informació publicada per Mn. Miralles⁶ referida al document transcrit més avall, corresponent al *Llibre de Privilegis de Sant Mateu*, l'actual molló dels Cins Termes correspon al topònim la Cabrerola dels documents.

1323, març 12.— *CII Compromés e sentència entre lo senyor mestre, Sent Matheu, lo abbat de Beniffaçà e la vila de Morella sobre les afrontacions del terme de Cervera.*

Ço és començant a la Cabrelola hon se parteix terme entre les universitats de Morella e del terme de Cervera e del terme de les Coves, hon possam hun molló, e departint-se de la dita Cabrelola devalla serra serra axí com aygues vesen...

⁶ A Pergamf original perdut. B Còpia manuscrita de Mn. Melchor Boix, segle XX. Edicions de Boix, Mn. Melchor (1932). Perez Fuertes, P. (1985).

CLOTS D'EN SIMÓ, ELS.— És sorprenent que encara perdure aquest topònim i que es dedique al mateix ús agrícola, com en temps més antics, són finques dedicades al conreu de l'olivera, en el *Llibre dels Establiments* apareixen en el 35 «*de bestiar, y marranchons en los olivars*»:

... olivars del clot d'en Simó...

COMANEGRA, BARRANC DE.— És un barranc que afronta amb el terme de Vallibona i acaba en el barranc de la Rourera. Hi ha un avenc del mateix nom que es troba en la capçalera.

Citat al *Llibre de Privilegis de Sant Mateu* el 1342, març 16. LXVII *Carta de la compra feta per los jurats de Sent Matheu del troç de la Coma Negra situat en terme de la Barçella*.

...,quoddam troceum terre laborate et erme nostrum situm in termino de la Barçella vocatum la Coma Negra, sicut conffrontatur cum terra Galcerande d'Angera et cum termino de Vallibona et cum valle de la Tea et cum barrancho per quod tenditur de la font del Teix a la Barçella

CUROLLA, LA.— Hi ha altres "Curolla" en el terme, però la citació ubica aquesta perfectament, es troba en la rodalia del poble dominant el cementeri de Xert, el cita el *Llibre dels Establiments* en el núm. 91 «*de marranchons y ganado, fent devesa a dits marranchons*».

«...del cap dels Castevels, i tot aygua vesant anant fins al cap de la curolla cap a la font del Albelló...

ESPADELLA, BARRANC DE L'.— No és pròpiament un topònim de Xert, però se'n diu que el terme afronta amb el de Catí en aquest barranc de l'Espadella. Apareix citat en el *Llibre de Privilegis de Sant Mateu* en la sentència sobre les afrontacions del terme de Cervera 1323, març 12

...de la rocha qui és nomenada Spadella. 1323.

FORQUES, COLL DE LES.— Es troba entre el camí de Sant Mateu i el de Morella 47 «*Establiment de la redonda de la Creveta*».

«...que es de la creveta del Regall al coll d'en Rogit, y del coll d'en Rogit, al coll de Beltran tota serra a al coll de les Forques...

FORQUES, LES.— les Forques estaven a dalt d'una muntanya anomenada "Coll de la Granota" enfront del portal de Sant Mateu, segons s'indica en la Possessió de la vila de Xert de 1593⁵. Avui dia en aquest lloc es troba el poliesportiu municipal, conegut com de les Forques.

FRANCÀS, EL.— És una partida del camí de Canet lo Roig, probablement tinga relació amb el topònim que apareix als Establiments amb el núm 91 «*de marranchos y ganado...*»

«de alli dalt al coll dels Francas, tota ralla de la heretat de Pere Macip...

GRAU, MOLA DEL.— Aquesta mola es troba entre la de les Calderes i la mola de la Font de l'Albi. L'antic camí de Vallibona la travessava per un lloc conegut com lo Grau.

Apareix al *Llibre dels Establiments* en una data tardana 9 de febrer 1751 en el 123 «sobre els pastors del tems que no poden tindre el ganado de les moles en avall. de la Mola , de la Moleta, de les calderes y del Grau en avall

MOLINAR, FONT DEL.— El Molinar en l'actualitat és la font que dona aigua a la vila, ha estat una font coneguda des de segles i els seus recursos han donat lloc a la zona d'horta més important del terme. En la documentació antiga, molt sovint, apareix com a ens municipal o barri depenent de Xert, de manera semblant a la Barcella.

Amb l'aigua que eixia de la font molien cinc molins des de temps medievals fins els nostres dies, encara es poden veure alguns. Evidentment el topònim deriva d'aquest fet, sobretot considerant que aquesta font és l'única amb capacitat hídrica per aquesta indústria en tot el terme.

La primera citació és del *Llibre de Privilegis de Sant Mateu*, document que també arplega el *Llibre de Privilegis de Montesa* amb la mateixa data, doc. CIV reg. 73.

1316, febrer 8.— IX *Carta de la devesa de Turomell*. «... abeurare ad fontem vocatum del Molinar a parte rivi Sicci...»

La font del Molinar també apareix citada en diverses ocasions en el *Llibre dels Establiments*:

Est. 15 «del sequier»

«...que en les regades de la font del molinar,...»

... per raho de quatre molins que molen del aygua que ix de la font del molinar;...»

Establiment n. 72

«...que ningú pugui llavar en les baces dels molins, del molinar i en les sequies...»

«...,que ninguna persona sia gosada de llavar en les bases dels molins del molinar ni sequies de aquelles, ço es desde la font del molinar fins al moli de mes avall, ninguna manera de filaces, robes ni bugades,...»

OS, BARRANC DE L'.— Barranc que afronta amb el terme de Vallibona i aboca aigües al barranc de la Barcella. És un lloc feréstec i boscos com en altres temps degué de ser, tal com indica la documentació:

Llibre de Privilegis de Sant Mateu. 20 d'abril de 1235. CII *Compromés e sentència entre lo senyor mestre, Sent Matheu, lo abbat de Beniffaçà e la vila de Morella sobre les afrontacions del terme de Cervera*.

«... e a cap de la vall de la Tea e serra serra axí com aygues vesen ve al molló al cap de la Vall del Os,...»

També es citat al *Llibre dels Establiments*:

Est. 28 *Establiment de no entrar ganado ni batre billotes en los boschs*.

«...,entenant, y señalant per boschs, lo bosch den Vilar, lo bosch del monintiu, lo bosch de la raureta, los boschs dels Clots, los boschs de la Vall de la tea, la vall de Los, lo bosch de Lledo, y lo bosch del Teyxar,...»

PENYABLANCA.— La Penyablanca pròpiament es troba de cara a Vallibona. És un gran cingle de color blanquinós que corona el barranc de l'ós per la dreta.

Llibre de Privilegis de Sant Mateu: 20 d'abril de 1235. CII Compromés e sentència entre lo senyor mestre, Sent Matheu, lo abbat de Beniffaçà e la vila de Morella sobre les afrontacions del terme de Cervera.

«...e d'aquí va serra serra segons que aygues vesen a la Pena Blanca e de la Pena Blanca puge a hun tosal alt sobre la dita Pena, hon ha hun molló, enaixí que per la carrera de la calçada de la dita roqua puxen pugar e devellar los bestiaris dels homens del terme de Morella retornant encontinent en lo terme de Morella,...»

ROURERA, LA.— ROURERA, BARRANC DE LA (ROBLERA, BARRANC DE LA).— RAUREDÀ, BOSCH DE LA.— *Llibre de Privilegis de Sant Mateu, 1324, setembre, 22. XLIII Carta de hun troç de terra qui fon venut a la villa, lo qual és en lo terme de la Barcel·la.*

...,quod nos Petrus Segura et Raymunda, eius uxor, de Xert,...

...unum trocerum terre laborate et herme cum lignis, fustibus et heremis, que in ipso sunt situm et positum in termino de la Barcel·la, intus deveciam de Turomell in alodio francho et libero sicut confrontatur cum terra laborata et herema d'en Segarro et cum serra vocata d'en Marcho sicut dividitur terminum cum en Vilar sicut aque verssantur tempore pluviarum et cum termino Morelle et cum serra mediana del Bosch de la Raureda sicut aque verssantur et cum via publica, qua itur apud los Poatzols etqui dictus troceus terre nobis competit racione empccionis nostre inde per nos facte a Matheo Marcho de la Barcel·la,...

Aquesta citació és indirecta, allò que anomena s'ha d'entendre referit al que actualment es diu el barranc de la Serreta Mitjana, que és un afluent del barranc de la Rouera. També apareix al *Llibre dels Establiments*:

Est. 28. *Establiment de no entrar ganado ni batre billotes en los boschs.*

«...lo bosch den Vilar, lo bosch del monintiu, lo bosch de la raureta, los boschs dels Clots...»

ROCA, TOSSAL D'EN.— Citat al *Llibre dels Establiments*:

Est. num. 25 *Establiment de redonada de marranchons.*

«..., y del cabet de na Guineu, dret al tosal de en Roca y dret al clot den Oliver, tot dret al sol de la foya al barranch de Juan Saragoça hasta topar lo terme de Canet,...»

ROSSELL, CAMÍ DE.— Camí desaparegut que comunicava Xert amb Rossell, era un camí de mula, el viatge durava unes quatre hores.

Citat al *Llibre de Privilegis de Sant Mateu*, també apareix al *Llibre de Privilegis de Montesa* amb la mateixa data, núm. CIV, reg. 73

1316, febrer, 8.— IX Carta de la devesa de Turomell.

«... revertitur recte in camino qui vocatur de Rossell et de dicto camino de Rosell pretenditur recta via usque ad rivum Siccum prope Sanctum Matheum...»

Al *Llibre dels Establiments*:

Est. 1 *Establiment de la devesa de Turmell.*

«...,va fins el cami de Rosell e tot cami de Rosell fins al riu sec prop de S. Mateo que per avuy se diu la Rambla y tot riu sec amunt...»